

УДК 323.1

Стратегії мультикультурної політики у суспільно-політичному дискурсі

Анастасія Гордієнко,

аспірант кафедри політичних наук

Чорноморського державного

університету ім. Петра Могили

Інна Юріна,

студентка факультету політичних наук

Чорноморського державного

університету ім. Петра Могили

(Рецензент:

д. політ. н. М. Іванов)

У статті охарактеризовано особливості політики мультикультуралізму в сучасних західноєвропейських країнах. Особлива увага приділяється критиці наслідків впровадження політики мультикультуралізму та необхідності пошуку шляхів альтернативного врегулювання міжетнічних відносин в межах багатовікультурного суспільства. Здійснено спробу виявити потенціал мультикультуралізму та можливості його впровадження.

Ключові слова: мультикультуралізм, криза, Європейський союз, терпимість, ідентичність, інтеграція.

The features of multiculturalism policy in modern Western European countries are described in the article. The particular attention is paid to critique of the effects of multiculturalism policy and to necessity to look for ways of alternative dispute interethnic relations within multicultural society. An attempt to identify potential of multiculturalism and possibilities of its implementation was made.

Keywords: multiculturalism, crisis, the European Union, tolerance, identity, integration.

В статье охарактеризованы особенности политики мультикультурализма в современных западноевропейских странах. Особое внимание уделяется критике последствий внедрения политики мультикультурализма и необходимости поиска путей альтернативного урегулирования межэтнических

отношений в рамках поликультурного общества. Предпринята попытка выявления потенциала мультикультурализма и возможности его внедрения.

Ключевые слова: мультикультурализм, кризис, Европейский союз, терпимость, идентичность, интеграция.

Останніми десятиліттями все більшої уваги суспільства та політиків привертає дискусія стосовно проблеми інтеграції мігрантів, перш за все в контексті реалізації політики мультикультуралізму. Варто зазначити, що мультикультуралізм, у філософському контексті представляє собою достатньо широке поняття. Найбільш поширеною помилкою є інтерпретація мультикультуралізму як вузько направленої критики етноцентризму, в той час як феномен мультикультуралізму не є обмежений інтересами тільки етнічних меншин: теорія мультикультуралізму включає також у себе захист та підтримку будь-яких соціальних груп, що займають підлегле положення в суспільстві. Так, за висловом Т. Волкова, мультикультуралізм, окрім концепції визнання культурного багатоманіття, є синтезом ідей лібералізму та комунітаризму, це поняття уособлює комунітарське прагнення до об'єднання та ліберальне розуміння особистості й терпимості до Іншого [4].

Тематика мультикультуралізму є досить актуальною, і, з огляду на це, широко висвітленою у західній суспільно-політичній думці. Серед відомих вчених, що переймалися проблемою мультикультуралізму, можна відзначити таких, як: Н. Глейзер, Ч. Тейлор, П. Берлін, Г. Маркузе, У. Кімліка, Г. Терборн, С. Бенхабіб, К. Шамбер та ін. Проблематика мультикультуралізму отримала певне висвітлення у російській та вітчизняній науковій літературі. Науковці А. Куропятнік, В. Малахов, В. Тишков, Л. Нізамова, Е. Паін, С. Дрожжина, В. Воронков, І. Гобозов, А. Громико, С. Зінько, М. Калініченко, Н. Кірібаєв, М. Рихтік, В. Тітов, І. Харітонов, Є. Хлищова, А. Шапаров займаються дослідженням мультикультуралізму та проблемами інтеграції мігрантів.

У контексті сучасної так званої „кризи” мультикультуралізму, метою статті є узагальнюючий теоретичний аналіз стратегії політики мультикультуралізму з урахуванням критичних зауважень щодо її основних положень.

Мультикультуралізм як офіційна ідеологія і політика був затверджений в 1970 р. в Канаді і Австралії, а зпочатку 1990-х рр. отримує розповсюдження в США, а потім і в багатьох країнах Західної Європи в контексті пошуку справедливих і недискримінаційних відповідей на питання, які актуалізувались в умовах посиленої глобалізації. Мультикультуралізм був провідною політикою практично усіх „іммігрантських” країн Європи (країни ЄС та ЄАСТ): Великобританія, Німеччина, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Швеція, Франція. З цією політикою пов'язані як позитивні, так і негативні ефекти. Однак останнім часом наслідки даної політики

в ряді провідних європейських країн підлягають якщо не перегляду, то фундаментальній критиці. Так, канцлер Німеччини А. Меркель, з одного боку, визнала мультикультуралізм як загальноприйнятий факт існування у Німеччині різних культур, а з іншого боку виступила з критикою такої політичної практики, яка призвела до відокремленого та замкнутого існування різних общин у складі однієї держави. Саме цю замкнутість канцлер означила як „абсолютний крах” політики мультикультуралізму [1].

Щодо цієї проблеми висловився й прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон. Виступаючи у Мюнхені на міжнародній конференції з безпеки в 2011 році, він констатував „провал політики мультикультуралізму” в своїй країні та акцентував увагу на неможливості інтегрувати мусульманські общини, які живуть за своїми правилами, в британське суспільство. Проблема мультикультуралізму складає не стільки специфічність різних релігійних культур, що представлені у сучасній Великобританії, скільки відсутність у британців єдиної громадянської, загальної британської ідентичності. Д. Кемерон зробив висновок, що у молодих людей, вихідців з мусульманських країн, немає інших ідентичностей, окрім співвіднесення себе з общиною, що й змушує їх притримуватись агресивних форм ісламу та співчувати терористам [1].

Торкнувся теми мультикультуралізму і екс-президент Франції Н. Саркозі, охарактеризувавши його як політичний провал, як порушення принципів громадянської інтеграції. Він заявив, що Франції не потрібне суспільство в якому різні общини просто співіснують, і всі, хто бажають бути французькими громадянами, повинні влитись в єдине національне суспільство та прагнути до єдиної громадянської ідентичності [10].

З одного боку, на початку ХХІ століття кількість етнічних конфліктів, як внутрішньодержавних, так і зовнішньополітичних, збільшується, що змушує замислитись про правильність існуючих підходів до врегулювання конфліктних ситуацій. З іншої сторони, нині прогресують процеси глобалізації, що класифікуються більшістю вчених як процеси незворотні, які мають привести до побудови глобального суспільства. В цьому контексті питання про захист культурних відмінностей постає досить гостро й особливої уваги заслуговує питання співіснування різних культур у глобальному суспільстві.

В контексті цієї проблеми варто зазначити, що в останні десятиліття міграція до Європи складає 2 мільйони чоловік щорічно. Однак, на думку низки науковців, проблема не тільки в кількості. Так, на думку А. Назарчука, в умовах сучасної комунікації недієвою стала сама концепція асиміляції меншин – головна умова того, що країни-реципієнти загалом згодні на міграцію. Протиріччя в інтенціях: стратегічна установка на повну асиміляцію меншин за моделлю „плавильного котла”, як у США, та тактична згода з „політикою мультикультуралізму” як найбільш безпроблемного шляху співіснування меншин, – трансформувались у

конфлікт. Таким чином, критика спостерігається не тільки по відношенню до концепції мультикультуралізму, але і загалом до можливості формування цілісної культурної ідентичності суспільства [8, с. 109].

Дослідниця І. Ушанова вважає, що безумовно, однією з основних причин невдоволеності мультикультуралізмом як комплексом ідей та уявлень є надмірно завищені вимоги до нього. Крім того, „ідеальний” мультикультуралізм передбачає правову рівність представників доміантної культури та мігрантів, чого не завжди можна досягнути в сучасних умовах. Ще одним важливим елементом мультикультуралізму повинен бути взаємний культурний обмін між представниками доміантної культури та мігрантами, а не просто мирне співіснування [11, с. 62].

Головним недоліком – і в цьому солідарні більшість німецьких критиків – вважається те, що в дискурсі мультикультуралізму не враховуються реальні економічні та політичні умови. Подібна критика справедлива і по відношенню до мультикультуралізму взагалі. Російський дослідник В. Малахов, аналізуючи мультикультурний дискурс, акцентує увагу на такій характерній його рисі як культуралізація соціального. Він зазначає, що протиріччя між іммігрантами та місцевими жителями далеко не є за своїм змістом суто „етнічними” або „культурними”. Це, перш за все, протиріччя соціального характеру, що пов’язані з боротьбою за робочі місця, за гідні умови проживання, за доступ до освіти і т.д. Культурна складова, тобто те, що обумовлено походженням іммігрантів, не відіграє тут вирішальної ролі [7].

Не можна не враховувати культурні відмінності між іммігрантами та місцевими жителями. Проте, ці відмінності для самих іммігрантів не є підставою для виокремлення себе. Кордони між ними і основним співтовариством не визначаються якимсь набором „об’єктивних” маркерів (мова, релігія, одяг тощо), а тим, як ці (чи інші) маркери сприймаються, яке значення їм приписують в соціальній комунікації. Етнічна межа не існує сама по собі. Вона всякий раз проводиться заново, оскільки залежить від конкретних умов та періоду розвитку того чи іншого суспільства.

Безсумнівно, актуалізація та розвиток культурних відмінностей збагачує суспільство (якщо ставитися до різноманітності як до багатства), але не можна ігнорувати можливі негативні наслідки цієї політики, а зокрема того, що вона сприяє розвитку ідентифікації, яка базується на протиставленні „ми – вони”. Сам по собі мультикультуралізм не дає гарантії того, що в подібному суспільстві буде досягнута абсолютна толерантність, навпаки, він закладає основу для нетерпимості саме там, де проводиться цільова політика щодо досягнення толерантності. У Європі, де історично дуже сильна національна ідентифікація, внутрішні культурні відмінності сприймаються більшістю якщо не негативно, то принаймні скептично. Низький соціально-економічний і політичний статус етнічних іммігрантів в цілому у Європі – найкраще тому підтвердження.

Два основних маркера, що вказують на приналежність до меншин у Європі, – це зовнішність (расова приналежність) і релігія. Умовно кажучи, темна шкіра і сповідання ісламу (що так само візуально визначається за манерою поведінки, одягом і т.д.). Там, де уряди виділяють кошти на будівництво мечетей і мусульманських шкіл, на соціальну підтримку меншин, як це робиться в країнах Бенілюксу, можна говорити про те, що з одного боку, проводиться політика мультикультуралізму, з іншого – фінансується і фіксується культурна „інакшість”, відмінність цих меншин від більшості. Характерно, що в цій політиці релігія ототожнюється з культурою, що саме по собі досить сумнівно. Іслам завжди сприймався і буде сприйматися в Європі як „інша” культура, що історично склалося ще за часів Хрестових походів. У результаті ми стаємо свідками злої іронії мультикультуралізму, коли толерантність на рівні урядової політики призводить до нетерпимості більшості населення до ісламу в Європі [5].

З цих позицій доречно звернутися до ідей основоположника мультикультуралізму Ч. Тейлора [12], який виділяє у якості основних категорій „автономію”, „визнання” та саме „ідентичність”, як результат визнання іншими „автентичності та оригінальності” особистості. У розумінні Ч. Тейлора мультикультуралізм – це форма самоствердження, це не тільки боротьба індивідів за визнання, але й вимога визнання оригінальності, своєрідності та рівнозначності груп. Для Ч. Тейлора окремі культури являють собою незалежні сутності; будь-який індивід може існувати як частина тієї чи іншої культури [12].

Російський дослідник В. Малахов в даному контексті стверджує, що культурація соціального призводить до етнізації політичного. Конфлікти інтересів трактуються з точки зору мультикультуралізму як конфлікти походження. Економічні інтереси перетворюються в політичні за рахунок консолідації навколо приналежності до певної культури чи етносу та виходу на політичну арену з вимогами захисту їхніх інтересів. Об'єднуючись, представники культурних менших намагаються віднайти рушії впливу на владні інститути та системи розподілу природних благ. Вчений також наголошує на тому, що в результаті активної дискусії навколо питань культурного відчуження, цивілізаційної (не)сумісності учасники цих дискусій самі починають вірити у вирішальну роль „культурних” факторів власної поведінки. Тобто дискурс відмінності виступає як джерело відмінностей [7].

В будь-якому випадку, переважна більшість дослідників погоджуються із тим фактом, що мультикультуралізм абсолютизує роль культури за рахунок завдання шкоди соціально-політичним факторам. Слабкість мультикультуралізму також в тому, що він віддає перевагу відмінностям і при цьому ігнорує загальне. Якщо етнічні іммігранти отримують право обирати як їм жити (утворювати свій анклав, жити серед основного населення, зберігаючи свою ідентичність або асимілюватись), то корінне населення вимушене жити згідно вибору іммігрантів, який підтримує уряд

країни. Це явище позначають як „дискримінація більшості”. В західному суспільстві мультикультуралізм перетворився на встановлення, конкретизацію і нормативне закріплення прав на відмінність. Досить цікавим є висновок В. Малахова в його роботі „Культурный плюрализм versus мультикультурализм” [7]: „ідеологія мультикультуралізму – скоріше перепона на шляху формування мультикультурного суспільства, ніж засіб такого формування”. Він вважає, що мультикультуралізм, який возвеличили в ідеологію, блокує демократичний плюралізм, підміняє громадянське суспільство сукупністю автономних і конкуруючих один з одним „культурних співтовариств”.

Інший науковець, Р. Ле Коадік, досліджуючи переваги та недоліки мультикультуралізму на прикладі ряду країн, зазначає, що обмеженість цієї політики визначається тим, що вона не відміняє основи соціальної нерівності, приносячи плоди в основному лідерам громад, які прагнуть за допомогою різних маніпуляцій перетворити її собі на користь [5]. Небезпека ж полягає в тому, що вона несе загрозу зафіксувати і матеріалізувати культурні явища, які за визначенням є гнучкими і рухливими. Політичні заходи, спрямовані на боротьбу з несправедливістю щодо певних культурних груп, призводять до жорсткого фіксування цих груп, „расіалізації” політики та ворожості з боку тих груп, які не отримують пільг і преференцій.

В цьому контексті неможливо оминати зв'язок емпірично представленого мультикультуралізму з більш прихованим фактором ідентичності. Так, відомий науковець З. Бауман вважає, що існують два типи співтовариств, позначених ідентичністю: співтовариства „життя та долі” та співтовариства, пов'язані тільки ідеями або різними принципами. В співтовариствах першого типу немає проблеми ідентичності. З цих позицій цікавою видається точка зору Н. Федотова щодо зміни вже сформованих ідентичностей. Зокрема дослідник виділяє три варіанти сценарію змін:

- Співвідношення колишніх та знову набутих ідентичностей там, де вони виникають, не стає примноженням їх кількості, а являє собою деякий інтеграл особистості, співтовариства, корпорації або країни. В цьому сенсі важко говорити про мультиідентичність, тоді як мультикультуралізм цілком реальний.

- Можлива мільтиідентичність, але вона складає сутність проблеми ідентичності (С. Хантінгтон).

- Формується мультиідентичність, але цим проблема ідентичності знімається. Іноді ця позиція доводиться до твердження, що ідентичність сьогодні не має значення [14, с. 78-79].

Також проблема ідентичності виникає у країнах з природним культурним багатоманіттям, що історично склалося у тієї або іншої країни та може бути порушеним політичним втручанням, у тому числі й політикою мультикультуралізму, якщо вона не просто підтримує існуюче багатоманіття, але намагається відокремити окремі культурні групи.

Свідомством цього стала ситуація на Кіпрі, де століттями співіснуючи мирно греки та мусульмани вступили у конфронтацію, у Грузії, де спричинився конфлікт між грузинами та абхазами.

З огляду на складність поняття мультикультуралізму дискусія навколо критики політики мультикультуралізму має низку аргументів „за” та „проти”. Так, наприклад, цікавою видається точка зору І. Харітонова, який головною проблемою мультикультуралізму вважає запроваджену політику „неповної” інтеграції, що призвела до негативних наслідків для культурної та соціально-економічної стабільності приймаючих європейських країн [15]. Якщо розглядати інтеграцію як цілісність процесів соціального, культурного, економічного, політичного (громадянського) включення іммігранта до приймаючого суспільства, „неповнота” політики мультикультуралізму виразилась у низькому культурному, соціальному та, як наслідок, економічному рівнях інтеграції. У цьому сенсі, може виникати питання про ступінь взаємозв'язку ксенофобії, екстремізму та недоліків політики мультикультуралізму. Не менш гостро обговорюється й питання про ступінь справедливості прав меншин по відношенню до більшості, та навпаки. Однак дискурс не зводиться до проблеми абстрактної справедливості. Багато критиків стверджують, що політика мультикультуралізму помилкова не тому, що вона несправедлива сама по собі. Вона підриває політичну єдність та стабільність у довгостроковому плані, оскільки передбачає „політизацію етнічності”, що з часом може породити посилення конкуренції, недовіри та антагонізму між людьми.

Варто зауважити, що класик теорії мультикультуралізму Г. Маркузе також зазначає про проблемну сумісність мультикультуралізму з основними течіями сучасного ідеологічного спектру, та вбачає сам факт його реального існування викликом для них [10]. Для консервативної, правої ідеології мультикультуралізм являється проблемою, тому що він не традиційний – як було у давно зниклих досучасних імперіях – та є дещо новим, породженим новими хвилями міграції й крахом традиційних авторитетів та ієрархій. Для ліберального централізму з його традиційним прийняттям терпимості та плюралізму мультикультуралізм кидає виклик своїми вимогами колективних прав та піддає тим самим сумнівам як істинну універсальність ліберальних цінностей, так й найвищу цінність прав індивідуальних.

В країнах Західної Європи та США коло критичних зауважень щодо мультикультуралізму є досить широким: від консервативних до більш впливових ліберальних трактувань та теорій. Консервативна критика, яку часто називають „культурним імперіалізмом” або „новим расизмом” виходить із необхідності заміни мультикультуралізму монокультуралізмом і наполягає на законодавчо закріпленому режимі привілеїв для домінуючих культурних груп (релігійних та етнічних). Ця ідея в такій же мірі базується на архаїзації права, як і мультикультуралізм, тільки замість архаїки етнічних меншин пропонується принцип традиціоналізму більшості.

Така ідея для сучасних європейських умов є абсолютно утопічною [10]. Консерватори США впевнено вбачають в мультикультуралізмі „атаку на європо-американську культуру”, загрозу основним національним цінностям і з підозрою відносять мультикультуралізм до марксистської або „лівої” політичним ідеологіям, ціль яких – зруйнувати потенціал культурної асиміляції США. За їхнім переконанням, рано чи пізно будь-яка мультикультурна мрія закінчиться балканським кошмаром [9, с. 81].

Ліберальна критика відрізняється більш спокійним тоном, враховуючи незворотність соціокультурних змін в умовах глобалізації і підтримує соціальні реформи в ім'я фундаментальних ліберальних принципів збереження свобод і прав людини. В рамках ліберальної критики мультикультуралізму мають місце дискусії як щодо теоретико-методологічних недоліків, так і соціально-політичних наслідків його втілення в життя. Ліберальна критика мультикультуралізму включає в себе наступні аргументи. По-перше, ця політика забезпечує державну підтримку не стільки культурам, скільки громадам і групам, які необґрунтовано беруть на себе місію представництва інтересів всього етносу або релігії. По-друге, державне фінансування громад стимулює розвиток комунітарної (общинної) ідентичності, пригнічуючи індивідуальну. Така політика закріплює владу громади над індивідом, який позбавлений можливості вибору. По-третє, мультикультуралізм штучно консервує традиційно-общинні відносини, перешкоджаючи індивідуальній інтеграції представників різних культур в громадянське суспільство. У багатьох країнах Європи та в США відомо чимало випадків, коли люди, які втратили свою етнічну або релігійну ідентичність, змушені були повертатися до неї тільки через те, що уряд фінансує не культуру, а громади (їхні школи, клуби, театри, спортивні організації та ін.). По-четверте, головним недоліком політики мультикультуралізму є те, що вона проковує сегрегацію груп, породжуючи штучні кордони між общинами і формуючи свого роду гетто на добровільній основі.

У багатьох країнах світу виникли замкнуті моноетнічні, або монорелігійні, або монорасові квартали і учбові заклади. В студентських їдальнях виникають місця „тільки для чорних”. З'являються „азіатські” гуртожитки або дискотеки, куди вхід для білих практично неможливий. Ця політика, за задумом її архітекторів, повинна була захищати гуманізм, свободу культурного самовираження та демократію. Виявилось ж, що на практиці поява замкнутих поселень і кварталів призводить до виникнення в них альтернативних управлінських інститутів, які блокують діяльність органів влади на рівні міста і країни. У таких умовах практично неможливий захист прав людини [10].

З огляду на проблемний характер впровадження політики мультикультуралізму, у світі не припиняються пошуки нових стратегій культурної політики. Одним з найбільш перспективних напрямів є модель „індивідуальної свободи і культурного вибору”, базові принципи

якої виклав А. Сен – відомий мислитель і вчений, лауреат Нобелівської премії з економіки. Головна його ідея полягає в поступовому послабленні групових форм ідентифікації і перехід до індивідуального вибору. „Культурна свобода, – пояснює А. Сен, – це надання індивідам права жити й існувати відповідно до власного вибору, маючи реальну можливість оцінити інші варіанти” [11]. А. Сен підкреслює, що „безліч наявних у світі несправедливостей зберігається і процвітає якраз тому, що вони перетворюють своїх жертв у союзників, позбавляючи їх можливості вибрати інше життя, і навіть перешкоджають тому, щоб вони дізналися про існування цього іншого життя”. Так і етнічні, релігійні чи інші групові культурні традиції здебільшого не добровільні, а „аскриптивні”, тобто приписані індивіду від народження. Тому основна мета політики заохочення культурної свободи полягає в ослабленні цієї обумовленості, у розвиткові індивідуального мультикультуралізму.

На основі узагальнення можна виокремити такі тенденції:

- процеси інтеграції та асиміляції меншин у сучасному суспільстві сповільнюються і це стало головною несподіванкою як для політиків, так і для вчених. Однією з актуальних характеристик сучасності стає криза ідентичності у все більш глобалізованому світі;

- сучасні соціально-політичні процеси, що відбуваються на просторі західноєвропейських країн відчувають на собі вплив кризи взаємодії між етнічними спільнотами та корінним населенням. В даному контексті, широка критика мультикультуралізму на всіх рівнях є відповіддю на складні адаптивні процеси іммігрантів в таких країнах, як: Великобританія, Німеччина та Франція;

- мультикультуралізм як сучасна альтернатива асиміляторським стратегіям, не є досконалою в плані досягнення ефективної міжетнічної взаємодії і стабільності в полікультурній державі, що актуалізує не тільки проблему вироблення нових дієвих стратегій політики, але і питання про майбутнє полікультурної держави;

- сучасні розробки альтернативної стратегії передбачають послаблення групових форм ідентифікації індивіда та передбачають стратегію саме індивідуального вибору, так званого „індивідуального мультикультуралізму”.

Отже, незважаючи на те, що політика мультикультуралізму поступово набула негативних конотацій, викликає чимало суперечностей та сумнівів з теоретичної точки зору, майбутнє глобального суспільства неможливе без мирного співіснування різних культур. Мультикультуралізм сьогодні виступає в якості основного принципу нового суспільства в умовах глобалізації. Таким чином, головними питаннями залишаються пошуки вирішення проблемних аспектів реалізації політики мультикультуралізму або, навіть, можливості у сучасних умовах існування інакше сформованих та альтернативних пріоритетів, шляхів міграційної політики, спрямованих

на покращення соціально-політичних та економічних процесів у багатоетнічному суспільстві.

Література:

1. **Акимова И. А.** О некоторых проблемах формирования культурной идентичности в современную эпоху / И. А. Акимова // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 6. – С. 156-159.
2. **Аругтюнова Л. В.** Социокультурные аспекты проблем мультикультурализма / Л. В. Аругтюнова // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2008. – № 2. – С. 126-129.
3. **Воронков В. А.** Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ : сб. ст. / [Волкова Т. П. Классические философские концепции мультикультурализма и толерантности / Т. П. Волкова // Вестник МГТУ : труды Мурм. гос. техн. ун-та. – 2011. – Т. 14, № 2. – С. 254-259.
4. **Кюадик Р.** Мультикультурализм [Котельников В. Мультикультурализм для Европы : вызов иммиграции [Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм [Назарчук А. В. Мультикультурализм в сетевом обществе / А. В. Назарчук // Мониторинг общественного мнения. – 2012. – № 1 (107). – С. 108-112.
5. **Низамова Л. Р.** Российские и западные трактовки мультикультурализма / Л. Р. Низамова // Социологические исследования. – 2009. – № 10. – С. 80-89.
6. **Паин Э.** К вопросу о „крахе политики мультикультурализма” в Европе [Электронный ресурс] / Э. Паин. – Режим доступа до ресурсу : http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/in.htm.
7. **Сен А.** Развитие как свобода / А. Сен [Тейлор Ч. Мультикультурализм і „політика визнання” / Ч. Тейлор / [Ушанова И. Глобализация и мультикультурализм : пути развития / И. Ушанова // Вестник Новгородского государственного университета. – 2004. – № 27. – С. 61-65.
8. **Федотова Н. Н.** Мультикультурализм и политика развития / Н. Н. Федотова // Журн. социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. 9, № 3. – С. 75-92.
9. **Харитонов И. Н.** Кризис политики мультикультурализма и ксенофобия в странах Европы / И. Н. Харитонов // Социологический альманах : Белорусская наука. – 2010. – №3. – С. 186-196.